

אור בקצה המנהרה

רוני רייך

עתמול מאי 1999

אחד המקומות הראשונים בירושלים אליו הפנו חוקרים ומבקרים את סקרנותם היה מעיין אם אל-דר'ג- מעיין אם המדרגות. המעיין נובע באפיק נחל קדרון, סמוך לגבעה הנמוכה המשתרעת מדרום להר הבית מחוץ לחומות העיר העתיקה, שלימים תזוהה עם "עיר דוד". כיום מזוהה המעיין עם מעיין הגיחון המקראי, אך דבר זה לא היה מקובל עדיין במאה הקודמת.

פיר, מעיין, ניקבה

השריד העתיק הראשון שמשך את תשומת לב החוקרים היה המנהרה הארוכה (533 מ') והמפותלת, הנמשכת מן המעיין ועד הבריכה שבדרום העיר. הדיווחים המדעיים הראשונים אודותיה נכתבו בידי אדוארד רובינסון (1841) וטיטוס טובלר (1852). בשנת 1886 ניקה אותה לראשונה קונדר שיק, ומונטגיו פארקר שב וניקה אותה בשנים 1909-1911. לימים תזוהה מנהרה זו כניקבת חזקיהו שעליה מסופר במקרא.

ביום 24 באוקטובר 1867 ירד קפטן צ'רלס וורן עם עוזרו בירטלס במורד המדרגות אל המעיין. זמן מה קודם לכן הוא הבחין כי לאחר צעידה של כ-20 מ' במנהרה החצובה מן המעיין מערבה מגיעים לצומת מנהרות. השמאלית היא המנהרה הארוכה שכבר הייתה ידועה להם, הלא היא ניקבת חזקיהו. לעומת זאת נמשכה ימינה מנהרה קצרה, ולאחר מטרים ספורים נפער בה כלפי מעלה פיר מאונך. באותו יום הביאו עמם מוטות עץ ובנו פיגום כדי לעלות בו במעלה הפיר האפל. לאחר עלייה של כ-13 מ' הופתעו להיכנס למנהרה חצובה אופקית, ובהמשכה מערבה, גילו מנהרה חצובה משופעת העולה אל תוך העיר.

כך נתגלתה "מערכת פיר וורן", כאשר הפיר עצמו מהווה רק את חלקה התחתון. הייתה זו החפירה הראשונה שנערכה בעיר דוד, ועל חשיבותה עמד בהמשך חוקר ירושלים האב הדומיניקני ל"ה וינסאן מבית הספר הצרפתי למקרא וארכיאולוגיה, אשר כתב את דברי השבח הבאים: "...אילו נעשתה פעולה נועזת זו בתקופה הקלאסית, ודאי היו מציינים אותה על ידי שיר הלל השווה בחשיבותו לזה ששרו על הניסיון ההרואי של דיומדס ואודיסאוס שעה שגנבו את הפלאדיום טרויה".

זמן מה לאחר גילויה של מערכת פיר וורן, ביקשו חוקרי מקרא לזהות את הפיר האנכי שנחשב כחלק החשוב ויוצא הדופן במערכת זו עם ה"צינור" הנזכר בכיבושה של יבוס היא מצודת ציון בידי דוד והפיכתה ל"עיר דוד" (שמואל ב ה 8). מאחר שקשה היה לתארך את מערכת פיר וורן נחלקו הדעות אם זהו אמנם ה"צינור" המקראי.

כתובת השילוח

בשנת 1880 גילו שני ילדים בצד הדרומי של ניקבת חזקיהו כתובת עברית ארוכה. משפוענחה התברר כי מנציחה את מפעל חציבת הניקבה, או לפחות את שלב הסיום שלה. זוהי הכתובת ההיסטורית העברית הארוכה ביותר ששרדה מתקופת הבית הראשון. יתר על כן, היא משמשת נקודת אחיזה לקישור הניקבה עם פעולותיו של חזקיהו מלך יהודה הנזכרות במקרא.

יש להדגיש כאן כי יש שלוש תגליות אלה הקשורות לאספקת מים אל העיר: הניקבה, מערכת פיר וורן וכתובת השילוח, תרמו תרומה מכרעת לזיהוי הגבעה הנמוכה שבדרום ירושלים עם "עיר דוד" המקראית. זיהוי זה איננו פרי מסורת עתיקת יומין אלא תוצר של המחקר הארכיאולוגי של המאה ה"ט.

משלחת פארקר והאב וינסאן

בשנים 1909-1911 חיפש הבריטי מ' פארקר את אוצרות בית המקדש הקדומים. לשם כך חפר בעיר דויד וחשף מנהרות חצובות בסלע ליד המעיין. איש מחברי המשלחת של פארקר לא היה ארכיאולוג ידוע ועבודתם נעשתה באופן חובבני, דבר שעורר ביקורת חריפה בקרב תושבי ירושלים. כדי לצנן את חמתם של אלו צירף אליו פארקר את האב ל"ה וינסאן. הלה תיעד את כל התגליות הארכיאולוגיות שמצא פארקר וגם הקדיש להבנתן מחקר מפורט שחשיבותו רבה אף כיום. מערכת פיר וורן נפתחה שוב, תועדה ונחסמה מחדש.

חפירות יגאל שילה

בשנים 1978-1985 נערכו חפירות חדשות בעיר דוד בראשותו של יגאל שילה מהאוניברסיטה העברית. בין היתר הוחלט לפתוח מחדש את הגישה למערכת פיר וורן, לחשוף אותה מן העפר ולהתקינה לביקורים. זהו כיום אחד האתרים המרשימים בעיר.

התגליות החדשות

בשנת 1995 חודשו החפירות בגבעת עיר דוד מטעם רשות העתיקות בידי כותב שורות אלו ועמיתו אלי שוקרון. אחד האתרים שנועדו לחפירה היה צמוד לבית המעיין מדרום וממערב. זוהי חפירת הצלה שכן אמור להיבנות במקום מרכז מבקרים. חודשי החפירה הראשוניים היו מייאשים למדי- נאלצנו להתמודד עם שכבות עבות של עפר, מפולות אבנים ופסולת משלהי הבית השני. אך משהגיעה החפירה סמוך למדרון הסלעי של הגבעה נכונה לנו הפתעה מרעישה. חשפנו חציבות בסלע ושרידי ביצורים גדולי מידות. התברר כי שרידים אלו מתקשרים למערכת פיר וורן.

בכברת ארץ מצומצמת זו לאורך המדרון המזרחי של עיר דוד חפרו יותר משלחות ארכיאולוגיות מאשר בכל מקום בישראל, אך איש לא טרח לברר את מצבו של המעיין והשרידים שסביבו. הנחת חוקרי ירושלים מאז ומתמיד הייתה שבגלל מיקומו של המעיין בתחתית העמק, לא ניתן היה לכלול אותו בתחום המבוצר של העיר, שהרי לא יעלה על הדעת לבנות את חומת העיר בתחתיתו של עמק נחל קדרון. ואכן חומת העיר נבנתה במעלה הגבעה במרחק של כ-35 מ' מן המעיין ובגובה של כ-26 מ' מעליו. לפי תפיסה זו, הבעיה שעמדה בפני מגני העיר הייתה כפולה: כיצד יוכלו הם להגיע אל המעיין בשעת מצור, וכיצד יוכלו למנוע מהאויב גישה אל המעיין. הפתרון לבעיה סבוכה זו נמצא לדעת דורות רבים של חוקרים במערכת פיר וורן, שאותה הם פירשו כדרך גישה תת קרקעית ומוסתרת אל המעיין, כך שגם בעת מצור ניתן היה להגיע אל מימיו, חרף הימצאו בשטח פרוז מחוץ לחומות העיר וביצורה.

כאן חוללה חפירתנו מהפכה של ממש והוכיחה כי תפיסת החוקרים עד כה הייתה כנראה שגויה. התברר כי כבר מעת קדומה לא הניחו תושבי העיר למעיין לנבוע בחופשיות אל מחוץ לעיר. המעיין הוקף במגדל מאסיבי בנוי גושי אבן גדולים. חרסים שנמצאו בזיקה לקירות המגדל הראו להפתעתנו כי מדובר בתקופת הברונזה התיכונה ב' (1700-1800) לפני הספירה בקירוב). באותה עת, ובמקביל לביצור המעיין, נחצבה מן המעיין דרומה תעלה עמוקה שכוסתה בגושי אבן גדולים. קטעים מתעלה זו כבר זיהתה משלחת פארקר, ואנחנו הוספנו לעקוב אחריה ולחשוף את העפר שהצטבר בה. תעלה זו (המכונה תעלה II) נמשכה לאורך המדרון המזרחי של עיר דוד, ובוודאי התנקזה לאחת הבריכות שבדרום לעיר.

במרחק של כ-6 מ' מדרום למעיין נחצב מן התעלה סף קצר מערבה (מנהרה III), וזה נפתח אל בריכה ענקית. קטע קטן מתחתית הבריכה כבר גילו פארקר ווינסאן, שנכנסו אליה מתעלה II ודרך תעלה III, אך עתה התברר שאין זה מתקן תת קרקעי אלא בריכה פתוחה. למרבה הצער מרבית שטחה של בריכה זו מצוי מחוץ לשטח החפירה, ואת היקפה המדויק לא נוכל לדעת. לפי שעה אנו יודעים שהיא נחצבה לעומת של כ-10 מ' לפחות

מפני הסלע, ועדיין לא הגענו אל תחתיתה. בריכה זו, לדעתנו, היא היעד אליו מגיעה דרך הגישה התת קרקעית המכונה "מערכת פיר וורן" ולא "פיר וורן" עצמו. הדופן הצפונית של הבריכה נוטה קלות כלפי מטה, ומהווה את בסיבו של מגדל גדול מידות הבנוי מצפון לבריכה, והוא נועד אל נכון להגן עליה מן הצד הזה. נותרו ממנו שני קירות מקבילים עבים ביותר, בנויים מאבני בנייה גדולות מאוד (הגדולות ביותר שנעשה בהן אי פעם שימוש בירושלים קודם זמנו של המלך הורודוס). בין הקירות נשתמרה רצפה של לוחות אבן ועליה כמות ניכרת של חרסים מתקופת הברונזה התיכונה ב'. משהחלו להיחשף שרידי הביצור והבריכה עלתה השאלה כיצד מתייחסים אלה למערכת פיר וורן המצויה בסמיכות רבה. עד היום היה מקובל כי מערכת פיר וורן היא מנהרה תת קרקעית חצובה בסלע שפתחה העליון לפניו מן החומה וחלקה התחתון יוצא מהחומה, מגיע אל ראשו של פיר תת קרקעי הוא פיר וורן, המשמש מעין באר לשאיבת המים המוזרמים לתחתיתו במנהרה קצרה מן הגיחון. איש לא שאל כיצד למנהרה כל כך גדולה מתקשר פיר מאונך שהשאיבה דרכו קשה ביותר בגלל הבליטות שבדופןותיו. איש גם לא התעניין בעובדה שלמנהרה המגיעה אל ראש הפיר יש המשך גם מעבר לו. פארקר ווינסאן אמנם היו בחלק זה, ואת הגרוטאות שהשאירו מאחוריהם מצאנו (דליי מתכת, מקטרת, מכושי חפירה ולוחות עץ)- אך חוקרים אלה לא ירדו בחפירתם אל קרקעיתו של קטע המשך זה של המנהרה.

בחפירה שערכנו בהמשך המנהרה האופקית, התברר להפתעתנו כי היא נמשכת דרומה, ולאחר מטרים אחדים היא פונה באופן חד מזרחה ונפתחת בדיוק ממול לשולי הבריכה הענקית החצובה שחשפנו בתוך תחום מרכזי המבקרים המיועד. כך אפוא התחברו להם שני המרכיבים הגדולים: מצד אחד מערכת פיר וורן, ומן הצד השני המעיין המבוצר, תעלה II והבריכה החצובה. התברר כי כל אלה הם חלקים במפעל מים אחד שנבנה ונחצב בראשונה בתקופת הברונזה התיכונה ב'.

בהמשך חקירותינו התברר כי את מערכת פיר וורן אין לקבל באופן פשוטי כפי שהיה נהוג עד עתה. גובהה של המנהרה האופקית הולך וגדל לכדי 6.5 מ' גובה. למעשה אין צורך בחציבה כל כך גדולה, והיא גם עומדת בניגוד גמור לפיר האנכי שדופןותיו אינם מיושרים דיים. מי שחצב מנהרה אופקית כה גדולה בוודאי לא היה מתקשה ליישר את הפיר ולהכשירו לשאיבה אם באמת היה נועד לכך.

בדיקה של סלע הגיר שבתוכו חצובה המנהרה האופקית מעלה כי איננו עשוי מקשה אחת. חציו העליון הוא סלע רך ופריך, ואילו חציו התחתון שבתוכו נתון הפיר האנכי הטבעי, הוא סלע קשה ביותר מסוג מיזי אחר. אנו משערים שהמנהרה האופקית המקורית נחצבה רק בסלע הרך, והיא זו שאת המשכה הדרומי חשפנו בואכה הבריכה העמוקה. עבור חוצביה שימש כרצפה גג שכבת הסלע הקשה. במצב כזה היה גובהה של המנהרה רק כ-2.5

מ', שהוא גובה סביר. במצב זה "פיר וורן" שנתון כולו בתוך הסלע הקשה לא היה ניכר וידוע לחוצבים, וממילא לא שימש את המערכת הקדומה. כאלף שנים מאוחר יותר החליטו להעמיק באופן מדורג את קרקעית המנהרה האופקית. כך הועמקה המנהרה עד לגובה העצום של כ-6.5 מ'. הסיבה להעמקה לא ידועה. דבר זה נעשה על ידי חציבה בתוך הסלע הקשה. את פסולת החציבה מצאנו בהמשך הדרומי של המנהרה, שם נמצאו גם מספר נרות חרס שבורים מן המאה השמינית לפני הספירה. מכאן למדנו שחציבת המנהרה נעשתה בשני שלבים שפרק זמן של כאלף שנים מפריד בניהם. החפירה הארכיאולוגית עדיין בעיצומה ומרכיבים אחדים של המערכת אינם מובנים עדיין לאשורם. מה שנחשף מעיד על עצמתה של ירושלים הכנענית ועל יכולתם הטכנית והארגונית של תושביה.

